

Робота над художнім твором як засіб формування літературної компетентності в учнів основної школи

Світлана Паламар,

*кандидат педагогічних наук,
завідувач лабораторії літературної освіти
Інституту педагогіки НАПН України*

У статті розглядаються психолого-педагогічні умови формування літературної компетентності в роботі над художнім твором на уроках української літератури.

Ключові слова: художній твір, читання, читацький інтерес, літературна компетентність, теоретико-літературні поняття.

Головною метою Проекту доктрини розвитку освіти України в XXI столітті є створення умов «для розвитку і самореалізації кожної особистості як громадянина України», формування поколінь, які «здатні навчатись впродовж усього життя, створювати і розвивати цінності громадянського суспільства». Успішно розв'язати ці складні завдання можна лише за умови врахування специфічних особливостей літератури як мистецтва слова. Залучення учнів до багатств світової культури, духовне і моральне зростання особистості, естетичне виховання, розвиток художнього смаку – ось ті найважливіші завдання і функції, що має реалізовувати шкільна літературна освіта. Прилучатись до літератури – це не лише знати, але й уміти відчувати, співпереживати, висловлювати власне ставлення до подій, героїв, зображених у художньому творі, розуміти авторський підтекст тощо.

Аналіз методичних праць із досліджуваної проблеми засвідчив, що видатні вчені минулих століть запропонували цікаві підходи до вивчення літератури як мистецтва слова. Так, методист XIX ст. Ф. Буслаєв радив у процесі аналізу художнього твору основну увагу зосереджувати на визначенні особистості письменника, бо саме це, на його думку, дає можливість учням відчувати авторське сприймання світу, а також допомагає висвітлити картину літературного процесу певної доби [2]. Методисти В. Стоюнін, В. Водовозов, В. Острогорський наполягали на цілісному вивченні художніх творів, яке, на їхню думку, стає можливим лише за умови повторного читання тексту та глибокого осмислення його найважливіших частин [3; 6; 9]. В. Водовозов висловлював думку про те, що вчитель має обирати для ґрунтовного аналізу художнього твору окремі фрагменти або епізоди, з'ясувавши перед цим його родові та жанрові особливості. М. Рибникова чимало уваги приділяла виразному читанню як основному і найважливішому методу вивчення літератури. «...Тільки художнє читання, – писала вона, – розкриває твір в усій його глибині і його емоційній природі, в усій силі його впливу на читача і слухача». Цінними є рекомендації М. Рибникової щодо керівництва навчальною діяльністю учнів у процесі аналізу літературного твору. Вона пропонувала поступово зменшувати допомогу вчителя в роботі над твором, скорочуючи кількість запитань для аналізу. На думку методиста, цілеспрямована систематична робота в цьому напрямку дасть змогу з часом запропонувати учням самостійно ставити запитання до твору [8]. Наслідуючи кращі методичні традиції своїх попередників, сучасні вчені ведуть науковий пошук шляхів аналізу художнього твору.

Методисти О. Бандура, Є. Пасічник, Н. Волошина, З. Шевченко та ін., розмірковуючи над сутністю пізнавальної діяльності учнів у процесі вивчення літературного твору, співвідносять її з усіма методами вивчення літератури. При цьому вони відзначають найрізноманітніший характер учнівської діяльності: від спостережень учнів над особливостями художньої мови до самостійної оцінки і висновків про твір. Тому роботу над вивченням художнього твору, за їхнім переконанням, потрібно організувати так, щоб пізнавальна діяльність школярів завжди пов'язувалась з пошуком того нового, що залишилось за межами його первинного сприйняття. Елемент пошуку особливо необхідний в учнівській діяльності під час аналізу художнього твору. Він є невід'ємною складовою роботи учнів на уроках літератури, оскільки допомагає їм проникати в складний світ художніх образів і глибинний зміст твору. Пошукова діяльність сприяє насамперед збудженню інтересу й уваги учнів до мови художніх текстів, що максимально наближає їх до істинного розуміння й оцінки явищ, змальованих письменником. Серед форм і методів, що забезпечують емоційність аналізу літературного твору, ефективним є розгляд епізодів художньої мови твору з метою формування вмінь висловлювати свої думки, використовуючи їх активно в своєму мовленні.

Цінними з огляду на проблему дослідження є методичні поради А. Лісовського щодо шкільного вивчення ліричних творів. Аналіз твору має будуватись, виходячи з подвійної природи художнього образу – відтворювати світ і виявляти ставлення до нього. Оскільки слово в поезії «двопланове за своєю словесною спрямованістю», то сприйняття ліричного твору в єдності раціонального й емоційного – це осягнення взаємозв'язку форми і змісту художнього образу. Таке сприйняття розвиває образне мислення школярів [5].

Одне з основних завдань вивчення літератури в школі – аналіз художнього тексту. Які б сучасні методичні прийоми не обрав учитель, які б інноваційні технології він не використовував на уроці, усі вони мають бути зумовлені змістом твору і специфікою його аналізу. Тільки твір і його ефективний аналіз визначають методику його вивчення. Проблема шкільного аналізу – складна, багатогранна, а тому викликає чимало проблем і труднощів у вчителів. Як аналізувати художній твір? Які шляхи для цього обрати? Як сформулювати в учнів навички аналізу художнього твору? Усі ці питання доводиться вирішувати учителям-словесникам щоденно. Хоча проблема аналізу художнього твору не нова у літературознавстві і методичній науці. Над нею

працюють і науковці, і методисти, і вчителі-словесники. Проте однозначної думки у розв'язанні проблеми немає. Не можна не визнати того факту, що чимало вчителів-словесників недостатньо володіють теоретичними засадами аналізу літературного твору. Робота з текстом часто підмінюється переказом, вибірковим читанням окремих епізодів, переглядом кінофільмів тощо.

Мета статті – систематизувати теоретичний матеріал з методики аналізу художнього тексту, використовуючи різні джерела знань і власний досвід, визначити місце аналізу художнього твору в навчальному процесі та його вплив на формування творчої особистості школярів, підвищення ефективності сприйняття ними творів української літератури.

Актуальність проблеми аналізу художнього твору зумовлює необхідність пошуку шляхів її вирішення. Одні методисти і практики стверджують, що художній твір необхідно вивчати як вид мистецтва, естетики, спираючись при цьому на великий досвід літературознавства. Інші ж наполягають на тому, що аналіз художнього твору не самоціль. Художній твір досить прочитати і «пережити», тобто обмежитись емоційним читанням.

Не можна погодитися з думкою тих учителів, які вважають, що твори треба просто читати з цікавістю. А звідки ж виникне ця зацікавленість? Що сформує стійкий інтерес учнів до української літератури? Людина, яка не вміє аналізувати твір, не зможе достатньо глибоко прочитати текст і ґрунтовно осягнути авторську позицію. Школярів треба вчити аналізувати й інтерпретувати текст. Тільки систематична й наполеглива робота з розвитку вмінь і навичок аналізу тексту допоможе учням стати справді кваліфікованими і компетентними читачами, знайти свої стежки до творів світового письменства й отримати велику насолоду від спілкування з мистецтвом слова.

У класичній методиці аналізу літературного твору передує його сприйняття і відповідне прочитання. Сприйняття – складний динамічний процес, який передбачає особистісне прочитання, інтерпретацію, мікроаналіз художнього твору самим читачем. Він супроводжується емоційними переживаннями і є завжди цілісним і безпосереднім. Тому, починаючи роботу з текстом, вчителю необхідно ввести школярів у твір, викликати інтерес, збудити читацьку увагу, а потім і активне ставлення до прочитаного. Як залучити учнів до читання художніх творів – одвічне питання всіх учителів-словесників. Крім визначених педагогікою вікових особливостей сприйняття художніх творів, у наш час треба враховувати ту дуже сумну для шанувальників гарної книжки обставину, що діти і підлітки з кожним роком читають усе менше і менше. Замість читання діти мають тепер інші інтереси. Як зазначається у «Концепції літературної освіти в загальноосвітній школі», учитель сьогодні «змушений конкурувати з телевізійними та комп'ютерними програмами». Як би важко не було, але вчитель повинен створити такі умови на уроці, щоб учень захотів прочитати твір. Слід максимально підготувати школярів до зустрічі з текстом художнього твору. Це можуть бути різні види коментарів, відомості про автора, задум, особливості жанру твору, читання цікавих уривків, що викличуть в учнів інтерес, створюють емоційний настрій (літературний матеріал повинен викликати в учнів ті почуття, які відповідають основній тональності твору). Роботі з вивчення художнього твору і творчості письменника можуть передувати повідомлення історичних, біографічних, лексичних, а в старших класах ще й теоретико-

літературних, філософських, естетичних відомостей. Форми цих повідомлень можуть бути різними: лекція вчителя, аналіз письмової роботи, раніше запропонованої учням, робота з картиною, кіноурок, літературна екскурсія, культпохід в театр, музей чи на лоно природи. Роль вступних занять зводиться до того, щоб викликати інтерес до програмного матеріалу і створити умови для його розуміння.

Пізнавальний інтерес – це один з найважливіших мотивів навчання школярів. Його дія дуже сильна. Під впливом пізнавального інтересу робота над художнім твором навіть у слабовстигаючих учнів проходить більш продуктивно. Класична педагогіка минулого стверджувала: смертний гріх учителя – бути нудним. Активізація пізнавальної діяльності учнів без розвитку їх пізнавального інтересу не тільки складна, але й практично неможлива. Ось чому в процесі навчання необхідно систематично розвивати і зміцнювати пізнавальний інтерес школярів і як важливий мотив навчання, і як стійку рису характеру особистості, і як могутній засіб формування умінь та навичок. У роботі над великими творами підготовка до сприйняття складається з чотирьох етапів:

1 етап – встановлення зв'язку з раніше вивченими і самостійно прочитаними творами;

2 етап – знайомство з біографією митця, епохою, в якій жив письменник чи яка знайшла відображення в творі;

3 етап – повідомлення про історію написання твору, його проблематику, публікацію і постановку на сцені;

4 етап – робота з невідомими поняттями, назвою, підзаголовком, присвятою, епіграфом тощо.

Усі названі етапи пов'язані між собою. Вони можуть існувати як єдине ціле і як окрема частина. Вчитель має право використовувати як усі етапи, так і окремі з них, залежно від змісту твору, мети, аналізу. У кожному шкільному віці можна виділити чотири умовні рівні сприйняття художнього твору – низький, середній, вищий та оптимальний. Якщо вчитель, застосовуючи різні форми роботи, досягає того, що більшість його учнів наближається саме до оптимального рівня сприйняття, можна впевнено стверджувати, що його уроки справді ефективні і учні сприйняли художній твір відповідно до авторського задуму. Підготовка до сприйняття є запорукою осмисленого глибокого прочитання літературного твору, активізації розумово-пізнавальної діяльності учнів.

Основною умовою ефективного вивчення літератури є знання тексту художнього твору. Тому дуже важливо, щоб усі учні прочитали його своєчасно. Художній твір, призначений для текстурального вивчення, зазвичай читають двічі. Перше читання зветься первинним. Мається на увазі початкове швидке читання, яке дає змогу одержати уявлення про загальний зміст твору, його ідею. Знайомлячись уперше з художнім твором, учні в основному звертають увагу на події і лише на наступних етапах проникають у його словесно-образну та композиційну структуру.

Процес читання – творчий процес, оскільки в ньому беруть участь автор і читач. Автор веде читача, відкриваючи йому щось невідоме, глибини свого світорозуміння і світовідчуття. У читача, залежно від індивідуально-психологічних особливостей, культури читання, життєвої ситуації, складеться своє враження про твір. Воно глибоко особисте і виникає з безпосереднього спілкування з художнім текстом.

Шкільна програма з української літератури передбачає як текстуальне, так і оглядове вивчення творів. Тому словесник повинен планувати роботу над текстом, виходячи із завдань читання, особливостей художнього твору, рівня сприйняття і підготовки учнів. Шкільний аналіз будується на літературознавчих і специфічних методичних прийомах роботи з художнім текстом. Прийоми аналізу – це засоби осмислення художнього твору. Арсенал шкільних прийомів роботи з літературним твором досить різноманітний: виразне читання; постановка запитань для тексту; уміння виділяти головне і другорядне; складання плану, конспекту, тез; уміння добирати цитати; переказ тексту; порівняння головних героїв з прототипами; усне словесне малювання; інсценування; складання кіносценаріїв; зіставлення текстів з творами інших видів мистецтва.

Проаналізуємо кілька найважливіших шкільних прийомів. Одним із таких є постановка випереджальних запитань до твору, що спонукають учнів уважніше читати текст, звертати увагу на ті епізоди, які є складними для їхнього сприйняття, але необхідні для усвідомлення твору. Саме питання стимулює пізнавальну діяльність учнів. Важливим елементом аналізу літературного твору є коментоване читання, завдяки якому учні вчаться вдумливо читати, самостійно міркувати, у них розвивається художній смак. Прийоми коментування змінюються відповідно до специфіки твору, рівня літературного розвитку учнів та мети уроку. Коментувати треба лише те, без чого учні не зможуть зрозуміти твір. У методиці викладання літератури виділяють такі типи коментування: лінгвістичне, стилістичне, історичне. Під час первинного ознайомлення з художнім твором доцільно удаватися до його переказу. По-перше, такий підхід дасть змогу вчителю встановити рівень доступності творів для учнів і привчить звертати увагу на особливості художньої форми; по-друге, зосередить увагу школярів на головних епізодах, які допоможуть усвідомити ідейно-художній зміст; по-третє, викличе інтерес до читання запропонованого тексту. Переказ може бути повним, вибіркоким, стислим, але обов'язково художнім.

Порівняння і зіставлення – один з головних прийомів розуміння тексту. У педагогічній практиці доцільно застосовувати такі види цього прийому: порівняння варіантів, перекладів того самого твору на інші мови, різних рецензій на прочитаний текст, різних творів живопису до одного літературного твору, історичних фільмів про осіб чи події у зображенні різних митців.

В аналізі літературного твору важливу роль відіграє художня деталь. Педагогу необхідно навчати школярів бачити її у творі, визначати її місце в структурі художнього образу. Робота над художньою деталлю допомагає виховувати вдумливого читача, формувати вміння визначати мистецький почерк письменника. Робота над деталлю значно складніша, ніж інші мето-

дичні прийоми роботи з текстом. Вона потребує активності учнів, творчого пошуку, глибокого роздуму, допомагає зрозуміти характери героїв, ідею твору.

Отже, застосування різних прийомів розуміння і осмислення тексту дає позитивний результат. Така робота сприяє усвідомленому засвоєнню знань, абстрагованому понятійному мисленню, розвиває спостережливість і дослідницькі вміння, стимулює почуттєве пізнання, поглиблює і концентрує його. Поглиблене засвоєння художнього твору здійснюється в процесі другого, повторного читання. Друге читання – це вибірково-систематизоване читання від частини до цілого. Без переробки не можна збагнути всю глибину художнього твору. Повторне повільне аналітичне читання розширює враження про твір, він сприймається як єдине ціле, виразніше відчувається його своєрідність.

Головне завдання вчителя літератури – допомогти учням зрозуміти художній твір, глибинно осягнути його художню та естетичну сутність, виховати уважного, вдумливого, компетентного читача.

Отже, робота учнів над текстом художнього твору є складовою усіх ланок процесу шкільної літературної освіти. Велике значення для її правильної організації має формування у школярів навичок роботи з текстом. Однією з найважливіших умов засвоєння учнями художнього твору є підготовка до його сприйняття. Значну роль в усвідомленні змісту твору відіграє первинне читання, яке передбачає роботу над епізодом, постановку запитань і завдань, коментування, виділення головного і другорядного, зіставлення, мікроаналіз. Раціонально і систематично проведена робота над текстом не тільки позитивно впливає на якість знань учнів, підвищує рівень їхньої літературної освіти, виробляє вміння і навички працювати з текстом, а й виховує серйозне ставлення до літератури як навчального предмета, духовно збагачує, підвищує читацьку культуру.

Література

1. Бандура Р. М. Вивчення елементів теорії літератури в 5—7 класах. — К.: Рад. школа, 1981. — 129 с.
2. Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка. — Л.: Учпедгиз, 1941.
3. Водовозов В. И. Избранные педагогические произведения. — М.: Издательство АПН РСФСР, 1958.
4. Капська А. Й. Як навчити учнів виразно читати. — К.: Рад. школа, 1980. — 120 с.
5. Лісовський А. М. Морфологія художності твору і вивчення літератури в школі. — Житомир: Полісся, 2004. — 129 с.
6. Острогорский В. П. Беседы о преподавании словесности. Изд. 4-е СПб., 1913.
7. Пасічник Є. А. Методика викладання української літератури в середніх закладах. — К.: Ленвіт, 2000. — 384 с.
8. Рыбникова М. А. Очерки по методике литературного чтения. — М., 1963.
9. Стоюнин В. Я. Избранные педагогические сочинения. — М.: Педагогика, 1991. — 367 с.

В статье рассматриваются психолого-педагогические условия формирования литературной компетентности в работе над художественным текстом на уроках украинской литературы.

Ключевые слова: художественный текст, чтение, читательский интерес, литературная компетентность, теоретико-литературные понятия.

The article examines the psychological and pedagogical conditions of literary competence in the work on the artistic text on the lessons of Ukrainian literature.

Keywords: artistic text, read, reader's interest, literary competence, theoretical and literary concepts.